

Jan Muis

Miskotte en de ethische theologie

Lezing bij de presentatie van deel 17 van het Verzameld Werk van K.H. Miskotte¹
Blauwkapel 8 november 2024

Wie *MVW* 17 doorleest wordt getroffen door Miskottes mateloze bewondering voor Gunning. De oudere Miskotte schreef in 1959: ‘Voor mij persoonlijk is er geen figuur in de moderne kerkgeschiedenis die mij zo jaloers maakt – geen geest van wie de adelaarsvlucht mijn jeugd zo in vervoering heeft gebracht ...’ (*MVW* 17, 447). Miskotte zag Gunning als een kerkvader en zichzelf als leerling. Een echte leerling van Gunning is volgens hem iemand die ‘staande aan een theologische wetering van Holland (weet) te zeggen: “hier zit vis, dáár niet.”’ (*MVW* 17, 295). Kritiek op Gunning kom je in dit boek nauwelijks tegen. De spaarzame vragen in zijn bijdragen aan *Gunning leven en werken* stammen uit de jaren tot 1925. Miskotte is dan neo-kantiaan en vindt Gunning hier en daar te negentiende-eeuws, niet modern genoeg. In zijn Gunningboek van 1929 komen de aarzelingen uit een andere hoek: de ervaring van de maatschappelijke crisis en de crisis-theologie van de jonge Barth. Van 1930 tot 1950 publiceert Miskotte niets over Gunning. Wanneer hij dat na 1950 opnieuw doet, overheerst de dankbaarheid voor wat Gunning en de ethische richting ons hebben geschonken.

Hoe stond Miskotte tegenover Gunning in de jaren 1930-1950? Daarvoor moeten we bij andere publicaties te rade gaan. Daar bespeuren we dat in deze periode de kritiek op Gunning overheerst. Naar mijn gevoel is deze kritiek nergens scherper uitgesproken dan in Miskottes recensie van de christologie van Korff uit 1941. Daarom ga ik daar wat dieper op in. Miskottes afwijzing van Korff valt alleen te begrijpen tegen de achtergrond van Gunnings christologie en de ontwikkeling van de ethische christologie na Gunning. Daarom zal ik die eerst kort schetsen.

I Gunnings christologie

Gunnings beschouwing van het aardse leven van Jezus gaat gepaard met een even intense aandacht voor het leven van Christus voor, buiten en na zijn aardse bestaan. Dat leven omvat en vervult heel de kosmos. Want in het aardse leven van deze mens leren wij het eeuwige Woord van God kennen, het Woord waardoor de kosmos is geschapen, het Woord dat na zijn leven en sterven op aarde is verheerlijkt als Hoofd van de schepping en van de kerk.

Gunning meent dat de term *logos* in Johannes 1 waarschijnlijk is ontleend aan Philo van Alexandrië, maar hij beklemtoont met zijn leermeester La Saussaye dat in het bijbels en christelijk gebruik van deze term het eeuwige Woord de eeuwige *Zoon* is van de Vader; dat wil zeggen: Persoon. Het niet-vleesgeworden Woord is geen neutraal en abstract idee; het is even

¹ K.H. Miskotte, *Johannes Hermanus Gunning en andere bijdragen over de theologie van de 19^e eeuw*, *Verzameld Werk* 17, Willem Maarten Dekker, Willem van der Meiden, Lieuwe Mietus, Rinse Reeling Brouwer (red.), Utrecht: KokBoekencentrum 2024.

persoonlijk en concreet als het leven van het vleesgeworden Woord.

Door dit Woord is alles geschapen. Gunning citeert keer op keer Johannes 1, 3-4: ‘... zonder het Woord is niets ontstaan van wat bestaat. In het Woord was leven en het leven was het licht voor de mensen’. Het niet-vleesgeworden Woord leeft niet alleen bij de Vader, het leeft ook in de schepping. Jezus Christus is niet alleen de middelaar van ons heil, maar ook scheppingsmiddelaar. De eeuwige Zoon is de grond van de redelijke samenhang van de schepping. Hij is de oorsprong van het zelfbewustzijn en het geweten van alle mensen, van hun personaliteit. Ook wanneer het eeuwige Woord vlees wordt in Jezus Christus, blijft het daarbuiten werken in de schepping. Gunning valt hier de opvatting bij dat het eeuwige Woord ook buiten de aangenomen menselijke natuur aanwezig is, een gedachte die in de zeventiende eeuw door de lutheranen werd geframed als ‘extra-calvinisticum’.

Het eeuwige Woord is in Jezus Christus volledig mens geworden. In de incarnatie blijken godheid en mensheid elkaar niet volstrekt uit te sluiten. Ook in het aardse leven van de Godmens blijken mensheid en godheid samen te werken. Daarom kan de godheid van de eeuwige Zoon niet absoluut tegengesteld zijn aan zijn mensheid. Gunning noemt het eeuwige Woord met een term van La Saussaye ‘godmenselijk’. De God die in Jezus mens is geworden, is geen onmenselijke God.

De vleeswording zelf verstaat Gunning als goddelijke zelfbeperking, kenosis. Ook zonder zonde zou zij hebben plaatsgevonden als ontvouwing en openbaring van de bestemming van de schepping, de ware humaniteit.

Het leven van het vleesgeworden Woord ziet Gunning als een menselijke geschiedenis en ontwikkeling. Geleid door de Geest groeit Jezus in gehoorzaamheid aan zijn Vader toe naar de volkomen zelfovergave aan het kruis. Door dit offer uit liefde verzoent hij zondaren met God. Zo is hij de Leidsman van hen die hem volgen in heiliging en zelfverloochening.

Uit deze schets blijkt dat Gunning Jezus Christus niet alleen ziet als het midden, maar ook als het allereerste begin en het allerlaatste doel van de schepping. Deze christologie is niet een leerstuk naast andere leerstukken zoals de schepping, de wet, of het Rijk. Zij is het hart van de theologie. De persoon van Christus staat centraal alle delen van de geloofsleer.

Met het oog op de verhouding van Miskotte tot Gunning is vooral Gunnings visie op het scheppingsmiddelaarschap interessant. Ik vat deze in vier zinnen samen. 1. Door het eeuwige Woord wordt ieder mens geroepen een persoonlijkheid te worden. 2. Door het eeuwige Woord zoekt ieder mens in zijn geweten het goede. 3. Wie in Jezus Christus Gods Zoon ziet, die vindt zichzelf. 4. Het menselijk verlangen naar leven en licht wordt in Christus vervuld. Deze visie suggereert een zekere weg van levenservaring naar geloof. Dit is bij Gunning geen ongebroken lijn. We leven in vervreemding van God en van onszelf en moeten ons van deze zonde bekeren tot Christus. In de bekering tot het vleesgeworden Woord worden de diepe verlangens vervuld die door het niet-vleesgeworden Woord zijn gewekt.

Tot zover Gunning. Hoe ziet de christologie van latere ethischen er uit?

II Ethische christologie na Gunning

In de ethische traditie wordt de actieradius van de eeuwige Logos steeds verder ingeperkt. Dit blijkt wanneer we een korte blik slaan op de christologieën van J.H. Gerretsen (*Christologie*,

1911), W.J. Aalders (*De incarnatie*, 1923), F.W.A. Korff (*Christologie I*, 1940) en Berkhof (*Christelijk geloof*, 1973), die ik als een ethisch theoloog beschouw.

Gerretsen erkent de pre-existentie van Christus, maar kan de wezenseenheid van de Zoon met de Vader niet handhaven. Het scheppingsmiddelaarschap en het extra-calvinisticum spelen geen rol.

Aalders beaamt de pre-existentie en het scheppingsmiddelaarschap, maar hun functie wordt beperkt tot vooronderstelling van de vleeswording van het Woord. De aanwezigheid van het niet-vleesgeworden Woord in de schepping krijgt geen aandacht.

Korff handhaaft de pre-existentie en het scheppingsmiddelaarschap, maar beperkt deze tot vooronderstelling van de vleeswording. De incarnatie is uitsluitend door de zonde gemotiveerd. Het extra-calvinisticum is een ongeoorloofde speculatie. Naast het Woord dat vlees werd, krijgt vooral het vleesgeworden Woord, het historische leven van Jezus Korffs aandacht. Hij probeert Logos-christologie en Geest-christologie bij elkaar te houden.

Berkhof laat de pre-existentie en de incarnatie vallen. De schepping door het Woord uit Johannes 1 verwijst volgens hem niet naar de eeuwige Zoon, maar naar Gods spreken en houdt geen verband met de incarnatie. Jezus is niet God, maar de gehoorzame verbondspartner die door de Geest wordt geleid en door God wordt verheerlijkt. Berkhof beperkt zich tot Geest-christologie.

Overzien we deze ontwikkeling dan valt op dat inperking van de reikwijdte van de Logos hand in hand is gegaan met een toenemende nadruk op de geschiedenis van Jezus' leven. De christologie van Berkhof heeft een brede en diepgaande invloed uitgeoefend op de verkondiging en het geloofsleven in de PKN. Een Jezus die biddend om de Geest zijn weg zoekt om gehoorzaam te zijn aan zijn Vader, spreekt ons aan. In deze Jezus kunnen wij onszelf herkennen. Gelovigen zijn navolgers van Jezus. De overeenkomst en het verschil met Gunning zijn duidelijk. Ook Gunning heeft een Geest-christologie waarin het leven van Jezus en onze navolging het volle pond krijgen. Maar bij hem blijft deze wezenlijk verbonden met de vleeswording van het Woord en met de werking van het niet-vleesgeworden Woord in de schepping.

Waar staat Miskotte ten opzichte van Gunning en de latere ethische christologie? Dat kunnen we aflezen aan zijn kritiek op Korff.

III Miskottes kritiek op Korff en de ethische theologie

De Leidse dogmaticus Korff poneert in deel 1 van zijn opus magnum: het geloof ziet in de historische verschijning van Jezus Christus het komen van God. Dit geloof heeft volgens Korff zijn adequate theologische uitdrukking gevonden in het dogma van Chalcedon: Christus is één persoon in twee naturen, onvermengd, onveranderd, ongedeeld, ongescheiden. Daarmee is eigenlijk alles gezegd. Wie meer probeert te zeggen, verliest zich volgens Korff in speculaties, die onvermijdelijk in tegenspraak komen met een van de ontkenningen van Chalcedon. Na deel 1 van zijn christologie over Gods komen op de verticale lijn, het Woord dat vlees wordt, ontwikkelt Korff in deel 2 (1941) het komen van God op de horizontale lijn: Israël, het leven van Jezus, kruis, opstanding, hemelvaart en wederkomst. Volgens Korff kan deze historie bij Barth niet tot haar recht komen. Bij Barth wordt het Woord niet echt vlees, niet echt historie, zegt hij met een

verwijzing naar Gunning. Barths christologie blijft docetisch door zijn theologisch uitgangspunt ‘God is God’. De absolute tegenstelling tussen God en mens overheerst alles.

Miskotte reageerde furieus. Korffs Barth-interpretatie deugt niet en zijn eigen grondstelling, dat het geloof in de historische verschijning van Jezus het komen van God ziet, evenmin. Het evangelie is niet een historie die je ziet, zegt Miskotte, maar een boodschap die je hoort (*MVW* 2, 272-273). En dan: ‘...wat is nu eigenlijk het onderscheid tussen de tot voor kort gangbare “ethische” leer en deze? ... Daar en hier meent men “de Heer” tegen “de leer te mogen stellen...”’.

Berkhof, die in Leiden bij Korff had gestudeerd, schreef over deze recensie: ‘... Miskottes aanval (was), vooral waar het Korffs Barth-interpretatie betrof, van een ongewone en zelfs vernederende felheid. Deze kritiek sloeg als een bom in bij vele jongere theologen die in beiden hun leermeesters zagen’ (*KTh* 41,30 [1990], 188).

Nu zou je kunnen denken dat Miskottes kritiek alleen de ‘tot voor kort gangbare ethische leer’ van de latere ethischen betrof en Gunning niet raakte. Maar zo eenvoudig kunnen we Gunning niet buiten Miskottes requisitoir tegen Korff houden. Gunning is een van de meest geciteerde auteurs in Korffs christologie. Voor zijn historische benadering kon Korff zich met recht op Gunning beroepen. Miskotte was een te scherpzinnig dogmaticus om dat niet te beseffen. Op 27 december 1938 schreef hij in zijn dagboek dat hij bij Gunning in *Blikken* IV het volgende heeft gelezen: ‘Henoch, Noach, Abraham ... is ons ten hoogste belangrijk!! Want zonder hun ontvankelijkheid voor God ware geene ontwikkeling van Gods openbaring mogelijk geweest.’ Miskotte roept dan uit: ‘Dit is verre van gereformeerd. ... Ontstellend! Daar schijnt Gunning werkelijk het spoor zó bijster dat men bijna achterdochtig wordt tegen al het andere, goede, gereformeerde’ (*MVW* 5C, 431).

Miskotte breekt resoluut met de historiserende benadering van de ethische christologie, die al bij Gunning aanwezig is, zich bij Korff krachtig doorzet, en die bij Berkhof de Logos-christologie geheel heeft verdrongen. De persoon van Christus is niet te vatten in het kader van een historische voortgang.

Miskotte heeft Gunnings conceptie nooit zo scherp afgewezen als die van Korff. De reden hiervoor lijkt mij dat Gunning de christologie op de verticale lijn niet reduceert tot de negatieve bepalingen van Chalcedon. Zijn logosleer is veel rijker dan die van Korff. Ook is incarnatie is bij hem meer dan een reactie op de zonde. Zijn theologie is over de hele linie christocentrisch. Ondanks deze pluspunten kan Miskotte de kerkvader van de optimistische 19^e eeuw niet langer volgen omdat de historiserende tendens niet is weg te denken uit Gunnings christologie. Miskotte heeft inmiddels een betere kerkvader ontdekt en omhelsd voor de grimmige en wanhopige 20^e eeuw waarin de vooruitgangsidealen aan stukken worden geslagen: Barth.

IV Miskotte, Barth en Gunning

Barths christologie verschilt in de jaren dertig fundamenteel van die van Gunning. Bij Barth geen leven van Jezus, maar goddelijke openbaring van de andere kant. Geen godmenselijke Logos, maar een goddelijke Logos. Geen incarnatie als kenosis, maar als aanneming van de menselijke natuur. Barth handhaaft wel de schepping door het Woord, maar alleen als vooronderstelling van

de incarnatie. Hij verwerpt het extra-calvinisticum niet, maar dit dient hem uitsluitend om de volle godheid van de Logos te onderstrepen. God blijft God als Hij mens wordt.

Bij Barth speelt het niet-vleesgeworden Woord geen rol in de schepping. Dit is het tweede verschil met Gunning. Dit komt doordat Barth de incarnatie exclusief verstaat als Gods singuliere zelf-openbaring. Hij gebruikt de termen van de klassieke christologie om dit bijzondere gebeuren te doordenken. Menswording van God, openbaring van God en wezen van God komen bij Barth heel dicht bij elkaar te liggen. Soms lijken ze zelfs in elkaar over te gaan. Er blijft geen ruimte voor speculaties over de werking van het niet-vleesgeworden Woord in alle mensen en over menselijke idealen en verlangens die in Christus worden vervuld.

Barths nieuwe visie is de grote theologische ontdekking in het leven van Miskotte. Zij stemt volgens hem overeen met de grondstructuur van het oudtestamentisch getuigenis van de Naam. In *Als de goden zwijgen* zegt Miskotte het zo: ‘God kan onmogelijk anders openbaar zijn dan door openbaring, d.i. menswording ...’ (107). Dit is de stem van Barth. En verder: uit Gods verbond met mensen volgt ‘dat de Here niet ondanks zijn godheid, maar *krachtens zijn godheid* mens wordt met de mensen’ (99; vgl. 107, 110). Dit herinnert aan La Saussaye en Gunning, maar ook aan de oudere Barth, die in 1956 schrijft ‘dass Gottes Göttlichkeit seine Menschlichkeit nicht aus-, sondern in sich schliesst’ (*Die Menschlichkeit Gottes*, 13). In de epiloog overdenkt hij Johannes 1: 4a: ‘In het Woord was leven en het leven was het licht voor de mensen.’ En dan schrijft Miskotte: ‘... *Jezus* is het Woord. De hele proloog van het Johannes-evangelie spreekt immers niet van de ‘eeuwige Logos’, maar van de mens, *de Mens*, de enige, die niet slechts onder de mensen vertoeft, maar tot hen ‘kwàm’, hen ‘zocht’, hen ‘òmkeerde’, hun verleden vergaf en herschiep – en zo leven bracht, *het* leven, licht bracht, *het* licht; en in dit alles tot hen kwam als het Woord-van-de-aanvang, dat openbaar werd, de diepste en laatste Sprake achter en boven *en in de zichtbare en onzichtbare dingen*’ (392). Het verschil met Gunning is duidelijk: niet de ‘eeuwige Logos’, maar Jezus, de Mens. Maar ook een zekere continuïteit: het Woord-van-de-aanvang, de diepste Sprake *in* alle dingen.

Er is een punt waarop de continuïteit tussen Gunning en Miskotte veel duidelijker naar voren komt: het apostolaat in solidariteit (MVW 17, 409; De Kruijf, *Heiden, Jood en Christen* [1981], 185-186; De Lange, MVW 17,xlviii-xlix).

V Apostolaat in solidariteit

Miskottes bewondering van Gunnings solidair-apostolische grondhouding loopt als een rode draad door alle stukken in MVW 17 heen. Gunning is voor Miskotte een rolmodel als getuige van Christus op de Areopagus van de moderne cultuur. Daar wil ook Miskotte Gods Woord verstaanbaar verkondigen. Dat kan alleen als je contact maakt met de ervaringen, de vragen, de twijfels en de verlangens van je tijdgenoten.

Miskotte denkt zich dat contact anders in dan Gunning. Voor Gunning is geloven een leven met Christus waarin de diepste menselijke behoefte aan liefde en vrijheid wordt vervuld, een behoefte die het eeuwige Woord in alle mensen wekt en bewust maakt.

Miskotte rekent niet met een subjectieve behoefte aan Christus, want wij zijn van nature heidenen. ‘... für das moderne Schriftverständnis ist es klar, dass die *Strukturen* der Schrift implizieren, dass alles, was von Natur und im allgemeinen “Gott” heisst, als Abgott enhüllt wird,

dass Glaube sich immer absetzt gegen angeborene Religion, dass kein Prophet oder Apostel jemals gemeint hat, der religiöse Mensch gehe seinen Weg von einem niedrigen zu einem besseren Glauben; jedes Bekenntnis zu Christus schliesst vielmehr das Bekenntnis der Herkunft aus dem Unglauben ein' ('Natürliche Religion und Theologie', *RGG*³ IV [1960], 1324). Gerrit de Kruijf vat het kort samen: 'het evangelie komt tot de mens, niet de mens tot het evangelie' (175).

Tegelijk rekent Miskotte wel met de boven-subjectieve eenheid van alle mensen in Christus. Voor deze eenheid beroept hij zich op een grondstelling uit de kerkleer van Gunning, nl. dat Christus het Hoofd is van de kerk en van de nieuwe mensheid. De kerk is voor Gunning ten diepste niets anders dan een eerste en voorlopige gestalte van deze nieuwe mensheid. Zoals Gunning in de scheppingsleer de universele werkzaamheid van Christus als niet-vleesgeworden Woord leert, zo in de eschatologie zijn universele regering als Hoofd van kerk en wereld. De eerste these over het eeuwige Woord in de schepping laat Miskotte vallen, de tweede over het Hoofd van kerk en wereld handhaaft hij met kracht. Miskotte besluit zijn opstel over Gunnings kerkleer met deze retorische vraag: 'Wordt de kerk niet meer kerk naarmate zij geen dringender vraag meer heeft dan deze ene: solidair te zijn met allen die (afgezien van hun geloof of ongelooft) hun menszijn, hun eigenlijke menszijn in Christus hebben?' (*MVW* 17, 430-431).

Eenheid in Christus, maar geen subjectieve behoefte aan Christus. Het concept lijkt duidelijk. Maar dan lees je plotseling in Miskottes bespreking van de catechismuszondag over de naam Jezus, d.i. Zaligmaker '... de kerk is waarlijk wel een schatbewaarster en uitdeler van verborgenheden, die de stoutste verbeelding te boven gaan en de meest elementaire honger naar leven en liefde bedoelen te bevredigen' (*De blijde wetenschap* [1947], 163). Hoe moeten we dit plaatsen? En wat betekent het dat Miskotte in zijn preken altijd aansluiting zoekt bij de levenservaring van zijn hoorders van dat moment? En hen dan in alle toonaarden verzekert: zonder Christus zijn we overgeleverd aan de goden en het lot of aan de leegte en het niets, en in beide gevallen verliezen we onze humaniteit. Dit is ook een grondstelling in *Als de goden zwijgen*: de Naam, Jezus Christus is onze enige redding van het opkomend nihilisme. Is dit toch niet een verborgen beroep op ons menselijk verlangen naar een gevuld leven, naar waarlijk menszijn? Zeker: het evangelie komt tot de mens. Maar komt de mens ook niet tot het evangelie?

Er blijft bij Miskotte een spanning tussen zijn christocentrische openbaringstheologie en zijn homiletische praktijk, die nergens denkend wordt opgeheven in een synthese. Wel wordt de spanning dragelijk gemaakt door Miskottes fenomenologie. In het schouwen en doorzien van het menselijk bestaan zonder Christus en het vertolken daarvan vanuit van de moderne literatuur, is Miskotte solidair met zijn hoorders. Hij stelt hen voor een keuze die zowel vanuit de Schrift als vanuit hun beleving evident wordt als een keuze tussen Christus en de ontmenselijking, tussen de Levende en de dood, tussen levensvervulling en leegte.

Ook in de 21^e eeuw blijft onze uitdaging om het verhaal van Jezus zo te horen en te vertellen. Het hele verhaal. Niet alleen Jezus' leven op aarde als geïnspireerd en inspirerend mens, ook zijn leven als goddelijk Woord dat vlees werd, ook zijn leven als Hoofd van de nieuwe mensheid en van de kerk. Daarvoor hebben we meer nodig dan academische theologie: rolmodellen, getuigen om jaloers op te worden en om na te volgen naar de mate van ons kunnen. Mensen als Miskotte en Gunning.